

члени перестали визнавати злочини націонал-соціалістів злочинцями [8, С. 38].

Після виборів до Європейського парламенту 1989 року праві партії знову посварилися. "ННС – список Н" готувалася на вибори з очікуванням близько 10 % голосів виборців, а отримала – 1,6 %. Герхард Фрей витратив близько 18 млн. марок на виборчу рекламу на телебаченні та у власній пресі, а НДПН підтримувала організацію виборчих перегонів людськими ресурсами для розповсюдження реклами і т. п. Однією з причин стала конкуренція з Республіканцями. Після поразки непередбачені величезні фінансові витрати стали, очевидно, проблемою для партії. Але і раніше співпраця партій не була легкою, адже частина НДПН вважала, що НДПН продається ННС. Не зважаючи на суперечки та небажання співпраці, Герхард Фрей пообіцяв підтримати НДПН на виборах до Бундестагу [12]. У співпраці двох різних за своєю історією правоекстремістських партій, кожна була зацікавлена у власному зиску, але ця співпраця дозволила НДПН триматися на політичній арені і фінансово підтримувала її.

У 80-х роках фінансове становище партії було доволі слабким і від матеріального краху її врятувало відшкодування витрат на виборчі перегони та підтримка ННС.

Для періоду 1980-1989 роки характерний зріст політичної активності НДПН у порівнянні з 70-ми роками, коли НДПН постійно втрачала свої кількісні позиції за

чисельністю партії та місця у ландтагах. НДПН перестала бути об'єднувачем правоекстремістського табору та єдиною партією для правоекстремістського електорату. Партія існує поряд з "новими правими" – партіями Німецький народний союз та Республіканці.

Завдяки співпраці з ННС у кінці 1980-х років, НДПН лишається на політичній арені Німеччини та у деяких регіонах отримує незначні, але позитивні виборчі результати.

1. Archiv der Gegenwart – Deutschland 1949 bis 1999. – basiert auf der 10bändigen Buchausgabe bei Siegler Verlag 2000. – Berlin: Directmedia-Publ., 2002. – 1 Scheibe und Bedienungsanleitung (Digitale Bibliothek; 78).
2. Assheuer T., Sarkowicz H. Rechtsradikale in Deutschland: die alte und neue Rechte. – München: Beck, 1992.
3. Benz W. (Hrsg.) Rechtsextremismus in Deutschland. Voraussetzungen, Zusammenhänge, Wirkungen. – Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verlag, 1994.
4. Decker F., Neu V. Handbuch der Deutschen Parteien. – Wiesbaden, 2007.
5. Fallers K., Siebold H. Neofaschismus. Duldung? Verboten? Ignorieren? Bekämpfen? – Frankfurt am Main, 1986.
6. Das Heidelberger Manifest/http://schutzbund.de/heidelberger_manifest.html
7. Jaschke, H. Rechtsextremismus und Fremdenfeindlichkeit. Begriffe, Positionen, Praxisfelder. – Opladen, 1994.
8. Kailitz S. Politischer Extremismus in der Bundesrepublik Deutschland eine Einführung. 1. Aufl. – Wiesbaden: VS-Verl. für Sozialwiss., 2004.
9. Kowalsky W. Rechtsextremismus. Einführung und Forschungsbilanz. – Opladen: Westdt. Verl., 1994.
10. Langanke H. Die extreme rechte in der Bundesrepublik. Ideen. Ideologien. Interpretationen. – Berlin, 1996.
11. Ozlog G., Liese H. Die Politischen Parteien in Deutschland: Geschichte, Programmatik, Organisation, Personen, Finanzierung. – München: Olzog Verlag, 2000.
12. Die haben uns glatt überrollt. Neuer Streit zwischen den Rechtsparteien nach der Europawahl // Spiegel, 1989, № 43.

Надійшла до редколегії 27.01.10

М. Казьмирчук, канд. іст. наук

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861 – 1917) У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Автор статті висвітлює погляди вітчизняних та зарубіжних дослідників незалежної України, які намагалися проаналізувати соціально-економічний розвиток Київської губернії у 1861 – 1917 рр. У статті проаналізовано погляди науковців далекого та близького зарубіжжя щодо цієї проблеми.

The author of the article lights up the looks of home and foreign researchers of independent Ukraine, which tried to analyze socio-economic development of the Kyiv province in 1861 – 1917 in the article the looks of scientists of distant and near foreignness are analyzed in relation to this problem.

З розпадом Радянського Союзу та постановом незалежної України досвідчені та молоді науковці отримали змогу застосовувати нові підходи, використовуючи значно ширше коло матеріалів і враховуючи нові віяння у історичній науці. Відбілися зміни у підходах до вивчення соціальної історії, бо вона виходить на перший план. Фіксується наявність значної кількості цікавих вітчизняних статей щодо різних аспектів соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., але й вони у повній мірі не дають повного аналізу або цілісної картини. Негативною рисою періоду сьогодення ще є, мабуть, забуття, свідомо категоричне та скептичне ставлення до напрацювань попередніх дослідників.

У 90-х роках XX ст. акценти у науці почали зміщуватися від історії політичної до історії соціальної, розгляду гендерних проблем, історії повсякденності, мікро- та макроісторії, регіоналістики, етнополітичної історії. На позиціях гендерної історії було написано працю М. Богачевської-Хом'як [1, с. 235], яка дослідила жіноче питання та їхню боротьбу за можливість отримання освіти, зокрема торкнулася і проблем розвитку освіти у Київській губернії. Досить новими та мало розробленими для сучасних науковців є проблеми формування станів та особливостей їхнього етнічного складу. Серед них виділяються праці присвячені окремим станам, та загальні, що стосуються більшою мірою селянського стану і аграрної проблеми.

Після проголошення незалежності відбулися зміни у підходах до вивчення становища різних верств насе-

лення. Так, кандидат історичних наук Н. Р. Темірова у ряді статей [62, с. 6-10] та монографії [61, с. 319] дослідила клас поміщиків України пореформеної доби, специфіку їхнього господарства після "серйозного удару" завданого реформою 1861 р. Вона зазначила домінування польського та російського поміщицького господарства на Правобережжі, відмічаючи особливості походження та національну належність цього класу. Капіталістичній еволюції поміщицьких і селянських господарств у пореформену добу було присвячено праці М. Якименко та О. Красікової [68, с. 129; 69, с. 148; 40, с. 96].

Продовжилися дослідження різних класів, зокрема зріс попит на дослідження української буржуазії, до якої ставилися за радянських часів негативно, розглядаючи її соціальну структуру на початку XX ст. Так, цю "білу пляму" в історичній науці намагався ліквідувати кировоградський дослідник В. В. Крутіков [45, с. 57-66], який відмічав відсутність монографій щодо вітчизняної буржуазії.

З'явилися монографії присвячені забороненим раніше темам щодо соціальної активності інтелігенції, які аналізували раніше недоступні архівні матеріали та зарубіжна історіографія [64, с. 172]. Н. А. Шип підкреслює, що у соціальній структурі суспільства у XIX ст. інтелігенція зайняла своєрідне місце, поступово сформувалася її психологія та юридичне становище. Система підготовки спеціалістів розглядається протягом XIX ст., а їхня професійна та суспільна діяльність охоплює лише другу половину XIX ст. Поза увагою автора залишилися офіцерські кадри та духовництво, тому проблема

залишилися не розкритою повністю, але у наступних працях автора цей недолік певною мірою буде виправлений [65, с. 48; 66, с. 99].

Політико-соціальні взаємини на Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. та роль інтелігенції, студентства та інших станів у ній спробував проаналізувати у своїй монографії присвяченій політичним партіям А. І. Павко. Другий розділ монографії присвячений громадсько-політичним організаціям в Наддніпрянській Україні, де автор звертає увагу на теоретико-ідеологічні засади формування українських партій. Проте виявляється мало уваги до ролі у цих подіях соціального чинника, хоча автор показує соціальну направленість програмових засад рухів і організацій, а згодом і партій [51, с. 284].

Загалом, на початку ХХІ ст. пріоритетним стало селянське питання, недостатньо досліджуване за радянської доби. Проблемами аграрної історії України і селянства переймався у численних працях П. П. Панченко [52, с. 342]. Дослідник з міста Черкас В. Десятников розглядав і продовжує працювати над історією селянства, зокрема його трудовими відносинами. Територіальними і хронологічними межами його праць стала Правобережна Україна наприкінці XIX – на початку XX ст. У одній із статей, автор сміливо відзначає у той період загальний розвиток сільського господарства на ринкових засадах, обґрунтовуючи особливості Правобережжя в умовах найму-продажу робочої сили [12, с. 297-301]. В. М. Щербатюк використав фонди ДАКО (Ф. 1, 2, 183, 3, 261), у вступі йдеться про початок XX ст. як передумови розгортання селянського руху України у 1917 – 1920 рр. У статті зачіпаються питання про умови праці та протести селян Київської губернії [67, с. 96]. Донецчанин В. В. Бочаров підвів підсумки серії своїх публікацій, присвячених столипінській аграрній реформі в Україні. Ця тема не нова, її розробляють і досліджують достатньо довго, яка проте ще й досі викликає ряд дискусій на сторінках наукових видань. Стаття Бочарова є цікавою передовсім для розкриття соціального розвитку у Київській губернії, бо в першу чергу торкається питання селян як спроможних змінити соціально-економічні умови свого існування, їхньої аграрної свідомості, традицій [4, с. 22-30].

Знаковою подією для дослідження аграрних проблем став вихід двотомної "Історії Українського селянства", що ґрунтується на широкому матеріалі, висвітлювала соціальну диференціацію, кількість, національний склад, матеріальні умови селянства у різні періоди історії України, і перший том був присвячений XIX – початку XX ст., зокрема підготовці і здійсненні селянської реформи 1861 р., повсякденному життю селян зокрема і Київської губернії [22, с. 630].

До дослідження найбільш актуальних проблем соціальної історії українців вирішила приєднатися кандидат філологічних наук, доцент М. Гримич, зосередившись на земельних відносинах і формі землеволодіння в Україні у XIX ст., звичаєво-правовій традиції українців. Проте авторка не володіє неопублікованими джерелами, використовуючи опубліковані законодавчі акти та подвірні описи, і ґрунтує своє дослідження лише на працях небагатьох дослідників соціальної історії, окремі з яких, при цьому, взагалі не досліджували XIX ст. [8, 19-26].

Питання заробітчанства підняв львівський дослідник В. Пашук, який виділив серед розмаїття соціальних проблем ті, що пов'язані із формуванням нових соціальних груп, класів, станів в період нової доби [53, с. 188]. Ф. Стеблій у передмові до цієї монографії підкреслює ідеологічне переключення радянської історіографії і пише про, те, що Пашук шукає нові підходи у вивченні соціальної структури українського суспільства, проте

обмежується у своєму дослідженні лише явищем заробітчанства [53, с. 188]. До того ж джерельна база дослідження дуже мала, особливо для такого великого завдання, яке поставив для себе автор, що полягає у переосмисленні соціальних процесів другої половини XIX ст. [53, с. 3]. Попри невідповідність завдань, праця виявляється корисною у з'ясуванні соціальних і національних коренів заробітчанства як явища.

Щодо рівня життя селян Київської губернії другої половини XIX ст., то потрібно відзначити, що ця проблема досі залишається концептуально не розкритою. Мало уваги приділялося дослідниками висвітленню численних спроб земств та сільських товариств підвищити рівень життя селян не лише завдяки обробітку землі, а й від різноманітних промислів. Існує тільки одна праця фахівця медичного профілю Ф. Ступака, який розглядає благодійність українських земств у період їх існування [60, с. 143-148]. На сьогодні активно досліджується процеси кооперації на Правобережжі в пореформену добу, її національні цінності та існування в умовах утвердження капіталізму на селі [11, с. 131-137; 63, с. 115-125], однією із найпопулярніших стає урбаністорія, яку взявся досліджувати О. Комарницький. Незважаючи на те, що у його праці йдеться про добу української революції (1917 – 1920 рр.), кілька сторінок присвячено розгляду історії містечок Київщини у другій половині XIX ст. Проте автор припустився кількох помилок, розглядаючи передісторію банківсько-кредитної діяльності у містечках наприкінці XIX – на початку XX ст. Так, Комарницький перераховуючи деякі банківсько-кредитні установи містечок вважає, що вони в економічному житті містечкових населених пунктів відігравали ще порівняно незначну роль, що не є зовсім вірним, хоча б з огляду на те, що далі він перераховує доволі великі цифри різноманітних кредитних установ. Торкаючись національного питання, автор зупиняється детально лише на єврейському питанні, оминаючи інших представників національних меншин, таких як поляки та росіяни [38, с. 312].

Слід відмітити, що майже всі дослідники селянсько-аграрного питання акцентували увагу лише на землі як на єдиному засобі для селянина досягти матеріального благополуччя, не надто поспішаючи застосовувати земську статистику, розглядати проблеми селянських промислів і ремесел. Можна припустити, що численні опитування та анкетування у Київській губернії, які згодом публікувалися з додаванням коментарів за однаковою схемою були мало цікавими, не полишаючи теоретичної сторони справи.

Основні аспекти формування і діяльності купецтва в українських губерніях Російської імперії у XIX ст. як верстви з окремим соціально-правовим статусом, станом і професійною організацією дослідив у статтях та монографії О. Донік. Він, як і його попередники при дослідженні окремих класів, зосередився на етнічно-релігійній структурі, динаміці чисельності, участі в органах місцевого самоврядування, благодійності купецької верстви. Проте попри солідні дані приведені у монографії та статтях, у автора недостатньо використано архівні джерела, загалом у цій праці було використано опубліковані доробки попередніх дослідників [13, с. 271; 14, с. 16-41; 15, с. 154-186; 16, с. 18-41; 17, с. 121-136]. Індустріальний розвиток України і процес формування торгово-промислової буржуазії, її кількісний і соціальний склад наприкінці XIX – на початку XX ст. також дослідив Т. Лазаревська [47, с. 282]. Суспільну значущість, моральне заохочення та благодійну діяльність київських купців у XIX ст. дослідив І. О. Гуржій [9, с. 52-63]. Щодо переробної промисловості наприкінці XIX –

на початку XX ст. загалом, та участі у ній різних станів населення Правобережжя написав свою монографію М. Москалюк. Автор показує роль українських губерній у сільськогосподарському виробництві Російської імперії, стан матеріально-технічної бази та участі у ній різних прошарків, особливо звертаючи увагу на технічну інтелігенцію (буржуазію) і робітників в умовах ринку. Проте певної систематизації у роботі знайдено не було, а тому вона являє собою великі шматки необробленої інформації [50, с. 336].

У XXI ст. намітилося формування нових теоретичних підходів щодо загального розвитку освіти в Російській імперії, зокрема, і у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. На сучасному етапі до проблем дослідження вищої освіти в Російській імперії, зокрема і у Київській губернії, звертаються у низці статей молоді науковці. Надзвичайно велику увагу дослідники приділяють продовженню досліджень провідного вищого духовного закладу України – Київській Духовній Консисторії. Так, питаннями особливості її освітньої системи, трансформаційних процесів протягом кінця XIX – початку XX ст., викладання церковної археології, як передової науки навіть для Західних університетів займається К. Коберник [36, с. 180-182].

Особливостями навчального процесу у Київській духовній академії наприкінці XIX – на початку XX ст., матеріальним становищем студентів вищих навчальних закладів підросійської України другої половини XIX ст. з використанням їхніх спогадів зацікавилася М. Кругляк [44, с. 211-213]. У її статтях висвітлюється матеріально-побутове становище студентства, його національний склад, показується навчальний процес та відношення до його організації студентів. Проте належного висновку зроблено не було і тому як саме сприяла освітня система Київської духовної академії підготовці висококваліфікованих кадрів залишилося незрозумілим. Адже про випускників цього закладу, які працювали б на терені духовної та світської освіти та науки жодного слова не було написано, а це було б неспростовним доказом успіху особливостей і результатів навчального процесу [43, с. 51-54]. Становлення та історія розвитку жіночих духовних шкіл у XIX – на початку XX ст. стало предметом авторських досліджень та Г. В. Степаненко, де було використано широке джерельне коло архівних матеріалів [27, с. 43-45; 59, с. 184-196]. Вищою жіночою освітою Правобережної України та її сприйняттям у суспільстві Російської імперії займався черкаський науковець О. Драч, який у своїх численних статтях використовує широке коло архівних джерел [18, с. 218-226; 19, с. 33-39; 20, с. 18-23].

Вплив європейської університетської системи на вищу освіту Росії XIX ст. досліджує І. Даценко, хоча її тези будуються на "російському ґрунті" оминаючи український, польський та інші не менші на той час за площею і силою "ґрунти" Росії. У її статті робиться наголос на державному замовленні російської влади, яка стала пріоритетом по створенню університетів, оминаючи увагою суспільні рухи (тут таки довелося згадати і про українців), які докладали чимало зусиль для їхнього створення і мали не аби який зв'язок з європейськими ідеями і системами, сприяли перетворенню університетів у наукові центри [10, с. 113-115]. Жіночу освіту в містах та вплив на неї процесів урбанізації XIX – початку XX ст. досліджувала Л. Буряк, відзначаючи, що це не лише вплинуло на формування візії міст, його нових культурно-цивілізаційних ознак, але й зумовило формування ряду історичних, соціальних та етнокультурних трансформацій в українському суспільстві. Проте автор переважно

спирається на праці своїх попередників, взагалі не надаючи переваги архівним джерелам [5, с. 52-61].

Історію вищих жіночих курсів було проаналізовано Катериною Кобченко на основі архівних матеріалів. Дослідниця висвітлює створення, відновлення та здобуття курсами прав вищого навчального закладу, розкрила роль університетських професорів у становленні вищої школи для дівчат, показано умови життя та навчання жіночого студентства, а також початки наукового шляху перших жінок-вчених, випускниць Київських курсів [37, с. 271].

Початок XXI ст. став для дослідників освіти періодом справжнього розквіту. Продовження досліджень присвячених жіночій освіті було покладено монографією А. П. Коцура і В. В. Вірченко "Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861 – 1920 рр.)". Детально розглянуто ланки початкової, середньої і вищої жіночої освіти, поступове набуття жіночою статтю прав на самостійну професійну трудову освіту, проте дослідження обмежалося лише містом Києвом [6, с. 196].

У 2005 р. вийшла монографія черкаського дослідника Ю. Присяжнюка, де розглядалася українська освіта як традиційне явище, з поміж чисельних питань, на які дає відповідь автор, переважно розглядається еволюція поглядів селянства на отримання освіти, їх упереженість та прогрес [56, с. 45-94]. До того ж у соціальних дослідженнях кінця XIX – початку XX ст. чомусь завжди використовуються опубліковані джерела, проте лише кілька позицій присвячується адрес-календарям або взагалі нічого. Наприклад, історико-антропологічне дослідження про українську освіту Ю. Присяжнюка має лише 4 позиції віддані пам'ятним книжкам чотирьох з дев'яти українських губерній, зокрема Волинській, Катеринославській, Таврійській та Херсонській [56, с. 571]. У історико-економічному дослідженні Л. М. Горенко та Ю. П. Присяжнюка з аграрної історії Правобережної України XIX ст. не використано жодної інформації з "пам'ятних книжок", хоча дослідники аналізують соціально-економічне становище Правобережної України, проникнення капіталістичних відносин у села Київщини, Поділля, Волині впродовж другої половини XIX ст. [7, с. 85-90].

У 2008 р. вийшла монографія Г. Казьмирчука і М. Казьмирчук "Роде наш красний: Село Кальник", де було проаналізовано та досліджено на основі архівних та опублікованих джерел розвиток освіти у селі Кальник в середині XIX – на початку XX ст., зокрема маловивчені питання життя і педагогічної діяльності педагогів церковноприходської школи, сільського однокласного та двокласного народного міністерського училища [25, с. 249]. Окремо слід відмітити статтю професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Г. Казьмирчука, який досліджуючи проблеми пов'язані з селом Кальником, торкається питань винокурного підприємництва на початку XIX ст., а також робітничого питання пов'язаного з ним [23, с. 25-28]. Кілька статей було уже опубліковано і авторських. Зокрема, вже аналізувалися джерельна база соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. [32, с. 44-52], проте це дослідження лише зачіпало робітничі питання, що постало наприкінці XIX – на початку XX ст. Виступи на міжнародних конференціях дали можливість використовувати досвід у розкритті поставлених задач [26, с. 11-13; 34, с. 46-48].

У тому ж 2008 р. вийшла монографія В. Перерви про розвиток шкільної справи в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст., де автор відзначав, що в пореформену добу Київщина стала центром запровадження масового шкільництва, насамперед церковнопарафіального, адже абсолютну більшість шкіл складали саме

церковнопарафіяльні школи. Він відзначає неабияку роль церковного духовництва у поширенні знань та освіті серед населення, його боротьбі за освітній вплив у XIX – на початку XX ст. із школами інших відомств – державними, повітовими, земськими. Використовує майже чотири тисячі документальних актів з архівосховищ Києва та Санкт-Петербурга, а тому надає перевагу саме цим матеріалам при висвітленні проблеми [54, с. 672].

До того ж попри збільшення масового зацікавлення минулим і сучасним освіти, цілісної картини освітньої системи в Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. не було висвітлено. Спираючись на архівні матеріали, опубліковані дослідження і власний досвід, автор взяв на себе клопіт проаналізувати соціальну систему освіти в Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. [28, с. 86-94; 29, с. 77-85; 27, с. 43-45; 30, с. 39-44].

Нині так і не знайшли належного висвітлення серед вітчизняних науковців проблеми охорони здоров'я та соціального забезпечення на промислових об'єктах Київської губернії пореформеної доби. Загалом переважають неісторичні дослідження, економічного характеру. Становище промисловості та пов'язаних із нею станів Київської губернії розкрито у загальній монографії голови Ради господарчої асоціації підприємств і організацій цукрової промисловості України, доктора економічних наук, академіка О. С. Зайця, незмінного працівника цукрової галузі протягом 60 років. Автор намагається відстежити династичні впливи у цукровій промисловості та формування сучасного цивілізованого соціально-орієнтованого ринка цукру [21, с. 234]. Окремо класу буржуазії присвячено багато праць, серед них можна виділити статистико-історичну роботу А. Н. Боханова [3, с. 264].

Популярними залишаються підняті теми дореволюційної та радянської доби, поряд із цим висвітлюються несподівані питання взаємозв'язків робітничого класу та духовенства, робітничого класу і торговельної буржуазії, соціального становища робітництва Київської губернії [32, с. 44-52], особливості формування робітничого класу як стану [33, с. 81-90] тощо. Проблемними, ґрунтовними та несподіваними є статті Б. Кругляка, який висвітлюючи становище торговельної буржуазії, багато торкається питань робітничого класу в Україні [42, с. 72-81] та В. Меша, який дослідив зв'язки православної церкви і робітників, їхні взаємини та подав стислу характеристику духовенства як вже давно сформованого прошарку і робітників як нової соціальної групи [48, с. 19-23].

Побіжно до дослідження робітничого класу Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. звернулася С. М. Ситняківська у своїй монографії. Вона зосереджує увагу на ремісничій освіті в Україні пореформеного періоду, розкриваючи питання навчального процесу, діяльності, теоретичних засад розвитку, місця цих закладів у системі освіти, ролі у соціальному захисті неблагополучних груп дітей. Водночас автор відзначає, що "ремісничі навчальні заклади входили до структури відновлення кваліфікованої робочої сили" [57, с. 170].

До висвітлення й аналізу проблем православних церковних інституцій зверталися й звертаються дослідники, застосовуючи новітні методологічні прийоми, розробляючи власні схеми, вносячи до наукового доробку цікаві висновки, адже церква відігравала вагомий роль у житті як цілого суспільства, так і окремої людини. Результатом цієї тенденції стала наявність достатньої історіографії з проблем історії церкви, що допомагає відтворювати соціокультурний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Проте ретельний аналіз найновіших праць з історії церкви виявив недостатність

висвітлення цілого ряду дискусійних питань, поза увагою дослідників залишилися актуальні проблеми.

Ще однією особливістю сучасної історіографії є наявність узагальнюючих праць, що передували фрагментарним статтям. З одного боку вони поставили перед дослідниками певні подальші задачі та спонукали до їхнього вирішення, з іншого – стосувалися лише певних хронологічно обмежених рамок і не могли виділити загальних тенденцій. Багато дослідників загалом зупинилися на висвітленні основних віх церковно-релігійного життя України відмежовуючись добою середньовіччя до першої половини XIX ст. Історія церкви на сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії займає особливе місце в дослідженні соціоісторичних процесів. Цікавим у методологічному та науковому плані є вивчення соціального життя й діяльності священнослужителів окремого парафіяльного причту, зокрема церкви Різдва Пресвятої Богородиці села Кальника у кінці XVIII – початку XX ст. [24, с. 6-30]. Останнім часом молоді дослідники звертаються до вивчення окремих аспектів церковної історії. Слід відзначити білоцерківського вченого В. С. Перерву, праці якого присвячені життю й діяльності окремих парафій Надднісся [55, с. 155-165].

Популярною на сьогодні темою, що розкриває соціальний розвиток у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., стало дослідження благодійництва як яскравого та класового явища [46, с. 257-267]. Ці проблеми поєднуються із іншими мало розробленими, але не менше популярними темами, присвяченими кредитно-фінансовій проблематиці в історії, зокрема підприємцям банків, ломбардів, кредитних товариств [31, с. 155].

Вражають своєю різноманітністю і сучасні дисертаційні роботи, захищені вже у незалежній Україні, які сприяють розкриттю соціального розвитку загалом України і подеколи Київської губернії у XIX – XX ст. Серед них слід назвати виявлені роботи В. Дубінського, С. Богатчука, А. Гуз, О. Обметенко, В. Студінського та інших. Так, у авторефераті дисертації М. Сколуба, захищеної у 2010 р., перед розглядом основної теми про українське національне Відродження середини XIX ст., другий розділ присвячено становищу українського етносу в середині XIX ст., де дуже в загальних рисах розглянуто етнокультурні зміни, соціально-економічне життя та політичний режим на українських землях під владою Російської імперії у досліджувані роки. Дисертантом було відмічено, що товарно-грошове господарство сприяло розширенню економічних зв'язків і зміні соціальної структури населення підросійських губерній Росії [58, с. 20].

Іноземні книги, дозволяють частково отримати інформацію про соціальний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Багато в чому ми завдяки їм можемо відновити канву подій, але тільки канву, бо іноземні автори здебільшого говорять, перш за все, про історію власного народу. Тому їх твори містять історію Росії або іншої держави, тому там або немає взагалі, або є незначна кількість інформації про Україну, а тим більше про Київську губернію. Більше того, навіть якщо така інформація міститься у працях іноземних авторів, то, безсумнівно, вона подається в інтерпретації інтересів того народу, до якого належить автор. Тому, зібравши матеріал по краплинам, вітчизняний дослідник має ще його повністю переосмислити. Особливо це стосується робіт російських істориків, чії праці є найчисельнішими і доступнішими. Класики російської історії науки і сучасні російські автори достатньо написали праць щодо соціальної історії Російської імперії XIX – XX ст. Безсумнівно, вони становлять значний інтерес і в жодному разі не можуть бути відкинуті. Навіть затавровані і нині старанно

забуті економічні праці К. Маркса і Ф. Енгельса, які є представниками поглядів "звідти", очевидцями та в епіцентрі епохи. Але писати лише з посилання на їхні праці було б дивно і ненауково.

Сучасні російські дослідники не відстають від радянських. Вони вже накопичили достатньо критичного досвіду аби сперечатися з класиками марксизму, що-права поки що не досить впевнено, адже їм мало хто суперечить нині. Дуже цікавою в цьому плані є монографія російського соціолога С. Г. Кордонського "Социальная структура постсоветской России", де автор намагається критикувати класову теорію К. Маркса і його "толкователей", відзначає "безглуздість соціалістичних класифікаційних концепцій, їх надуманість та відчуженість від реальності". Це деякою мірою відповідає дійсності, бо сам Кордонський пише, про намір дослідити проблеми, пов'язані з структурою сучасної Росії та її міжстанових відносини, а тому не дивно, що йому не зовсім підходять ті терміни, якими користувалися класики марксизму наприкінці XIX – на початку XX ст. Здебільшого він висвітлює проблеми пов'язані з соціальною структурою сучасної Росії, станом та класові її компоненти, соціальну історію Росії, міжстанові відносини. У XIX – XX ст. всі стани юридичного втратили свої специфічні станові права (відміна кріпацтва, включення дворянства до платників податків, відміна викупних платежів, ліквідація общини, надання громадянських і політичних прав всьому населенню). Інші дослідники вважали це невірним. Кордонський вважає, що в Росії все було по-іншому: старі стани змінилися на нові [39, с. 216].

Двотомний фоліант російського історика Б. Н. Міронова із великою кількістю статистичних вкладок, різних таблиць, широким переліком літератури, висвітлює процеси перетворення станового суспільства на класове. Справляє велике враження масштаб дослідження, проведеного одним істориком. Його висновки порушують традиційні уявлення про дореволюційну російську історію, адже автор ставить за мету висвітлити раніше не досліджувану соціальну історію. В його праці соціальна історія Росії розглянута в ракурсі багатоматричної суспільної модернізації країни. Б. Н. Міронов вважає, що наприкінці XVIII ст. в Росії утворилися стани, що мали такі ознаки як права, станові організації, самосвідомість, ознаки станової приналежності. Дискусійним виявляється твердження російського дослідника про те, що стани в Росії утворилися під західноєвропейським впливом. Хоча висновок автора, з яким можна погодитись, про асинхронний розвиток Росії порівняно з Європою та негативні прояви цього у суспільстві щодо природних втрат розвитку, видається правильним і підтверджується попередніми дослідженнями [49, с. 584, 566]. Дуже коротким і мало проаналізованим з боку соціальної історії залишився розгляд революційних подій 1905 і 1917 рр. Загалом, хоча соціальна траєкторія України мала свої параметри історичного, економічного й культурного розвитку, праця Міронова дала значний поштовх для подальших вітчизняних розробок у сфері української соціальної історії, дозволила глибше зрозуміти соціальний розвиток України у XIX – XX ст.

Російські історики видають збірки документів XIX – початку XX ст., де Київській губернії присвячується чимало архівного матеріалу. Так, у 1998 р. видана збірка документів під редакцією Анфімова щодо селянського руху початку XX ст. [41, с. 23-148, 203], де публікуються цікаві матеріали про відстоювання прав селянами.

Знаковою для соціально-економічного дослідження Правобережної України, зокрема і Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., є праця Д. Бовуа, який обрав предметом свого дослідження поляків у

соціо-етнічних конфліктах за землю в Україні. Автор відмітив, що цілісного зображення суспільства Правобережної України не було зроблено, але власне свою роботу перш за все будує на висвітленні польського ареалу, величч діянь поляків та процвітання їхніх маєтків, довести їхню рівність росіянам на українських теренах, показати боротьбу за українську землю [2, с. 334].

Більш конкретно про діяльність дворянсько-шляхетського роду Понятовських на Київщині у XIX ст. проаналізувала польська дослідниця Є. Орман. Архівні матеріали Києва та Київської області, Варшави, Кракова та приватні колекції використала авторка при дослідженні родового маєтку Понятовських у Таганчі [70, с. 416]. Її праця "Таганча Понятовських. З історії шляхти на Україні в XIX ст." загалом торкається проблеми значення шляхти в соціально-господарському розвитку Київщини у XIX ст., детальніше розглядаючи долі двох шляхетських родин польської – Понятовських та російської – Бутурлінів, розкриває мотивацію багатой шляхти, її політичні побоювання змін, що принесло XIX ст. у політичному, соціальному, господарському та національному сферах у Київській губернії. Проте дослідниця не показує взаємозв'язків Понятовських і Бутурлінів із іншими промисловцями Київщини, хоча від цього цінність цієї роботи не втрачається для висвітлення соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Соціально-економічний розвиток підросійської України, особливо зростаючі впливи російського та іноземних капіталів відмітив у своїй праці професор Кельнського університету, швейцарець за походженням А. Каппелер, який взявся за дослідження національних рухів народів Російської імперії. Проте гучна назва викриває доволі описовий характер його роботи, хоча позитивом її є використання зарубіжної літератури щодо національних проблем Росії. Кілька розділів праці Каппелера стосуються національних проблем всередині Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., але щодо українських земель загалом, автор присвячує кілька реплік цій гострій проблемі, зосереджуючись переважно на росіянах, поляках і євреях [35, с. 344].

Щодо історіографії далекого зарубіжжя, то спеціальних розвідок про соціальний розвиток Київської губернії не виявлено. Можна виділити загальні і популярні у зарубіжних дослідників роботи про соціальний розвиток Російської імперії, зокрема працю "Занепад Російської імперії 1881 – 1914 рр." професора Російської історії Лондонського університету Х. Сетона-Ватсона, відомого експерта зі східноєвропейських відносин. Написана у добу "хрущовської відлиги", вона спрямована на висвітлення розпаду Російської імперії та відстоювання антирадянських точок зору, доведення неприйнятності ідеології після імперської доби. Предметом цієї роботи є висвітлення та аналіз стадій занепаду Російської імперії в період між Кримською та Першою світовою війнами. Сетон-Ватсон, виділивши три періоди, ліберальне правління Олександра II (1855 – 1881), реакції (1881 – 1905) та розгортання революційного руху (1905 – 1914), виділяє у них для розгляду структуру держави та суспільства, політичних рухів та зовнішніх відносин [71, с. 406]. Більше уваги приділяє політичному і економічному розвитку держави, але щодо національного питання імперії відмічає утиски інтересів поляків, українців, фінів, євреїв, прибалтів, кавказців, татар тощо.

Отже, слід відмітити зростання інтересу дослідників до соціальних проблем, накопичення матеріалів та статистичних даних за дореволюційного і радянського періодів. Найбільш гострі соціальні проблеми знайшли деяке висвітлення за часів Російської імперії, що дало поштовх для радянських і сучасних дослідників продо-

вжувати аналізувати та обробляти подальші соціальні проблеми. все ще залишається недостатньо з'ясованим дослідження робітничого питання, про умови життя та господарської діяльності селян особливо Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

В умовах "хрущовської відлиги" 60-х років XX ст. відбулася лібералізація партійного контролю над історичною наукою. Спираючись на нові архівні матеріали, радянські історики почали розробляти фундаментальні проблеми вітчизняної історії, різні аспекти соціального розвитку Російської імперії, зокрема й України. Проте лібералізація була дозованою: радянські науковці уникли використання праць українських та зарубіжних діячів, що були недозволені радянською владою.

Новітній період у розробці соціальних проблем, що розпочався після 1991 р., мав такі характерні риси: утвердження принципів ідейного та наукового плюралізму після ліквідації ідеологічної монополії КПРС; значні зміни в організації наукових досліджень, які позначилися трансформацією науково-історичних установ, їх переорієнтацією на українську проблематику. Одночасно цей період характеризується зростанням інтересу до проблем в зарубіжній історіографії, особливо російській. Проте ціла плеяда вітчизняних дослідників зосереджувалася на певних аспектах соціального розвитку Київської губернії і в цілому України, висвітлюючи найбільш популярні на сучасному етапі теми станів, землеволодіння, церковні та освітні. Такі ж тенденції помічаємо і серед західних науковців, а ось дослідники російські та далекого зарубіжжя широко дивилися на поставлені проблеми, зокорда переслідуючи свої інтереси та розглядаючи загалом Російську імперію, що надавало їхній роботі відтінку вибіркової та фрагментарності.

Проте, слід відмітити, що мало уваги приділяється дослідниками висвітленню численних спроб земств та сільських товариств допомогти селянському господарству та непереможному бажанню досягти матеріального благополуччя не лише завдяки обробці землі, а й від різноманітних промислів. Опрацювання літератури про формування станів ускладнюється ще й тим, що у нинішньому суспільстві ще досі тривають процеси переосмислення радянської концепції класів та пошуки можливих варіантів її заміни. Проблема соціального розвитку Київської губернії пореформеного періоду не знайшла належного висвітлення і у зарубіжній історіографії. Можливо, це пояснюється обмеженням доступом зарубіжних вчених до архівних джерел.

1. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: жінки в громадському житті України 1884–1939. – К., 1995. 2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даниель Бовуа; Переклад на укр. Зої Борисюк / Наук. ред. Наталія Яковенко. – К.: Критика, 1998. 3. Боханов А. Н. Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.). – М.: Наука, 1992. 4. Бочаров В. В. Нарис аграрного розвитку України на початку XX ст. / В. В. Бочаров // Наука. Релігія. Суспільство. – 2006. – № 3. 5. Буряк Л. Жіноча освіта в Україні в контексті урбанізації / Лариса Буряк // Пам'ять століть. – № 2. – 2006. 6. Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861 – 1920 рр.) / В. В. Вірченко, А. П. Коцур. – К.; Чернівці: Книги XXI, 2007. 7. Горенко Л. М. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. (історико-економічні дослідження) / Л. М. Горенко, Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси: облдержвидав "СІЯЧ", 1996. 8. Гримич М. Подвірне землеволодіння в Україні у XIX ст. / Маріна Гримич // Історичний журнал. – 2005. – № 1. 9. Гуржій І. О. Основні види непрофесійної діяльності київських купців: суспільна значущість і моральні заохочення (XIX ст.) / Гуржій І. О. // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – Вип. 27: Історичні науки. – Миколаїв: МДУ, 2009. 10. Даценко І. Вплив європейської університетської системи на вищу освіту Росії XIX ст. / Ірина Даценко // Шевченківська весна. Історія: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених. – Вип. VI: У 2-х част. / Редкол.: проф. В. Ф. Колесник (голова), к.і.н. Ю. В. Латиш (відп. ред.) та ін. – Ч. 2. – Праці аспірантів та студентів: У 2-х т. – Т. 1. – К.: СПД Цимбаленко Е. С., 2008. 11. Двойнікова О. В. Діяльність селянської кооперації Правобережної України в умовах

Першої світової війни / Двойнікова О. В. // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2009. – Вип. 8. 12. Десятников В. І. Особливості використання найманої праці у сільському господарстві Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. / В. І. Десятников // Україна Соборна. – 2006. – Вип. 4. – Т. 1. 13. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / Олександр Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. 14. Донік О. М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. 15. Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – 2006. – Вип. 11. 16. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрями / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 200. – № 5. 17. Донік О. М. Участь дворян України в промисловому виробництві (початок XIX ст. – 1850-ті рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – 2007. – Вип. 13. 18. Драч О. О. Вища жіноча освіта Наддніпрянщини: досвід організації та засади діяльності Київських вищих жіночих курсів (1878 – 1886 рр.) / Драч О. О. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. праць] / Ред. кол. С. І. Світличенко та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетровського наукового університету, 2008. – Вип. 6. 19. Драч О. О. Морально-етичні аспекти осмислення вищої жіночої освіти в Російській імперії / Драч О. О., Олійник М. М. // Наука. Релігія. Суспільство. – № 2. – 2008. 20. Драч О. О. Шлях вищої освіти: проблема схвалення дівочого вибору російським суспільством (друга половина XIX – початок XX ст.) / Драч О. О. // Наука. Релігія. Суспільство. – № 2. – 2009. 21. Заец А. С. Сахарная промышленность в Украине: становление, развитие, реструктуризация / А. С. Заец – К.: Наукова думка, 2004. 22. Історія Українського селянства: нариси у 2-х томах / ред. рада В. М. Литвин (голова) – Т. 1. – К.: „Наукова думка”, 2006. 23. Казьмирчук Г. Д. Винокуріння у Київській губернії в XIX ст. / Казьмирчук Г. Д. // Соціальна історія: Науковий збірник. / За ред. Г. Д. Казьмирчука. – К.: Логос, 2009. – Вип. V. 24. Казьмирчук Г. Д. Соціальні аспекти в житті й діяльності причту церкви Різдва Пресвятої Богородиці в селі Кальник наприкінці XVIII – на початку XX ст. / Казьмирчук Г. Д., Казьмирчук М. Г. // Соціальна історія: Науковий збірник. – Вип. II. – К.: Логос, 2007. 25. Казьмирчук Г. Роді наш красний: Село Кальник. – Кн. II. Документи й дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці XVIII – на початку XX ст. / Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. – К.: Логос, 2008. 26. Казьмирчук М. Г. Архівні матеріали ЦДІАУ про соціальний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. / Казьмирчук М. Г. // II Міжнародно-наукова конференція молодих учених, присвячена 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка (23 – 24 квітня 2009 р.). 27. Казьмирчук М. Г. Гендерне питання в освітніх закладах Київської губернії у 60 – 90-х роках XIX ст. // Проблеми історії та історіографії України. Програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю початку Козацької революції 1648 – 1667 рр. та 90-річчю Гетьманату П. Скоропадського. 23 квітня 2008 року. – К.: Науковий світ, 2008. 28. Казьмирчук М. Г. Жителі с. Кальника – вихованці середніх і вищих навчальних закладів // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Вип. 15. – Луганськ: Вид-во СЧУ імені Володимира Даля, 2007. 29. Казьмирчук М. Г. Початкова освіта в Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Липовецького повіту) // Сторінки історії: Збірника наукових праць / Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. – Вип. 26. – К.: ІВЦ "Видавництво Політехніка", 2008. 30. Казьмирчук М. Г. Початкова школа с. Кальника: соціальний аспект // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк: Донецький державний інститут штучного інтелекту та ін., 2007. – № 2. 31. Казьмирчук М. Г. Соціальна діяльність ломбардів підросійської України (1886 – 1917 рр.) / Казьмирчук М. Г. – К.: Логос, 2007. 32. Казьмирчук М. Г. Соціальний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. (за фондами Центрального історичного архіву України у м. Києві) / Казьмирчук М. Г. // Соціальна історія: Науковий збірник. / За ред. Г. Д. Казьмирчука. – К.: Логос, 2009. – Вип. V. 33. Казьмирчук М. Г. Формування станів та особливості їхнього етнічного складу на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. // Часопис української історії / за ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. – К., 2009. – Вип. 15. 34. Казьмирчук М. Г. Цукрова промисловість у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. / Казьмирчук М. Г. // Materiały V Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji Strategiczne pytania światowej nauki – 2009. Volume 8. Pedagogiczne nauki. Historia. Filozofia. Przemysł. Nauka i studia. 35. Каппелер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад / С. Червоная (пер. с нем.). – М.: Прогресс-Традиция, 2000. 36. Коберник К. Церковна археологія в КДА: Інформаційно-аналітичний ресурс історіографічної та джерелознавчої бази / Катерина Коберник // Шевченківська весна. Історія: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених. – Вип. VI: У 2-х част. / Редкол.: проф. В. Ф. Колесник (голова), к.і.н. Ю. В. Латиш (відп. ред.) та ін. – Ч. 2. – Праці аспірантів та студентів: У 2-х т. – Т. 1. – К.: СПД Цимбаленко Е. С., 2008. 37. Кобченко К. "Жіночий університет Святої Ольги": історія Київських вищих жіночих курсів. – К.: "МП Леся", 2007. 38. Комарницький О. Б. Містечка Волині і Київщини у добу Української революції 1917 – 1920 рр.: Монографія / О. Б. Комарницький; за науковою ред. проф. О. М. Завальнюка. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 39. Кордонский С. Г. Сословная структура постсоветской России / Симон Кордонский. – М.: Институт Фонда "Общественное мнение", 2008. 40. Краснікова О. М. Соціальний статус українського селянства епохи вільного підприємництва (кінець XIX – початок XX ст.) / Краснікова О. М. // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – 2006. –

№ 1. 41. Крестьянское движение в России в 1901 – 1904 гг.: Сборник документов / Отв. ред. А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1998. 42. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. 43. Кругляк М. Особливості навчального процесу у вищій духовній школі підросійської України кінця XIX – початку XX ст. (на прикладі Київської духовної академії) / Марина Кругляк // Проблеми історії та історіографії України. Програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю початку Козацької революції 1648 – 1667 рр. та 90-річчю Гетьманату П. Скоропадського / Наук. ред. проф. Казьмирчук Г. Д. – К.: Науковий світ, 2008. 44. Кругляк М. Побут студентства підросійської України другої половини XIX ст. (за спогадами випускників) / Марина Кругляк // Шевченківська весна. Історія.: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених. – Вип. VI: У 2-х част. / Редкол.: проф. В. Ф. Колесник (голова), к.і.н. Ю. В. Латиш (відп. ред.) та ін. – Ч. 2. – Праці аспірантів та студентів: У 2-х т. – Т. 1. – К.: СГД Цимбаленко Є. С., 2008. 45. Крутіков В. В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905 – 1907 рр. / В. В. Крутіков // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. 46. Курінна Т. М. З витоків благодійності й освіти єврейських громад в Україні у XIX – на початку XX ст. / Курінна Т. М. // Український історичний журнал. – № 1. – 2005. 47. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. 48. Меша В. Г. Православна церква і робітничий клас в Україні в останній чверті XIX ст. / В. Г. Меша // Гілея. – 2008. – Вип. 15. 49. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2-х томах / Б. Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т.1 і Т. 2. 50. Москалюк М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.: Монографія. – Тернопіль, 2009. 51. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX ст. – лютий 1917 р. / Павко А. І. – К., 1999. 52. Панченко П. П. Аграрна історія України / Панченко, П. П., Шмарчук, В. А. – К., 2000. 53. Пашук В. Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.) / Володимир Пашук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. 54. Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – на початку XX ст. / Перерва В. – Біла Церква: Видавничий Олександр Пшонківський, 2008. 55. Перерва В.С. Православне Наддніпря в XIX столітті. – Біла Церква, 2004. 56. Присяжнюк Ю. Українська

освіта як традиційне явище в умовах модернізації (історико – антропологічне дослідження) / Юрій Присяжнюк – Черкаси: Вертикаль, 2005. 57. Ситняківська С. М. Реміснична освіта в Україні (друга половина XIX – початок XX століття): Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 58. Сколуб М. В. Особливості українського національного Відродження в середині XIX ст.: Автореф. дис... к.і.н. 07.00.01 – Історія України / Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2010. 59. Степаненко Г. В. Жіночі духовні школи в Україні у XIX – на початку XX ст.: шлях від елементарної до педагогічної освіти / Г. В. Степаненко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. 13. 60. Ступак Ф. Я. Діяльність земств у галузі суспільної опіки та доброчинності / Ф. Я. Ступак // Наука. Релігія. Суспільство. – № 4. – 2009. 61. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонУ, 2003. 62. Темірова Н. Р. Поміщицьке господарство Правобережної України в II половині XIX – на початку XX ст. / Н. Р. Темірова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. – Вип. 59 – 60. – К.: Київський ВПЦ, 2002. 63. Фареній І. А. Національні цінності в ідеологічних засадах кооперативного руху в Наддніпрянській Україні на початку XX ст. / Фареній І. А. // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2009. – Вип. 8. 64. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк / Шип Н. А. – К.: Наукова думка, 1991. 65. Шип Н. А. Організаційно-правові засади діяльності Київської духовної академії (1819 – 1919 рр.) / Шип Н. А. – К.: УДУФМТ, 2008. 66. Шип Н. А. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.) / Шип Н. А. – К.: УАЗТ, 2004. 67. Щербатюк В. М. Фонди Державного архіву Київської області як важливе джерело дослідження селянського руху України 1917 – 1921 рр. / Щербатюк В. М. // Гілея. Науковий вісник. – 2009. – № 19. 68. Якименко М. А. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – початку XX ст. / Якименко М. А. – Полтава: Інтер Графіка, 2003. 69. Якименко М. А. Переселенський рух у Наддніпрянській Україні в роки століпницької реформи (1908 – 1913 рр.): Монографія / Якименко М. А. – Полтава: РВВ ПДАА, 2009. 70. Orman E. Tahancza Poniatowskich: z dziejow szlachty na Ukraine w XIX wieku / Elzbieta Orman. – Polska Akademia Umiejetnosci Fundacja Lanckoronskich. – Krakow, 2009. 71. Seton-Watson H. The Decline of Imperial Russia 1855 – 1914 / H. Seton-Watson – New York, 1964.

Надійшла до редколегії 27.01.10

О. Комаренко, канд. іст. наук, доц., Є. Папенко, студ.

НАЦІОНАЛЬНО – КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ЕТНІЧНИХ НІМЦІВ НА УКРАЇНІ УПРОДОВЖ 20-30-х рр. XX ст.

Автори статті розглядають динаміку культурного розвитку німців-колоністів в Україні.

The authors of the article consider dynamics of education and culture of Germans-colonists of Ukraine.

Досягнення німців-колоністів у сфері національної культури 20-30-х рр. XX ст. були зумовлені ментальністю і характером самої німецької етнічної спільноти. У сприятливий період коренізації активність німців у сфері освіти, преси, літератури та взагалі, культури, можна було пояснити тим, що за весь час їх проживання на українських землях вони старанно зберігали традиції свого народу.

Не менш важливо було й те, що основою формування духовного світогляду, характеру, способу думок і поведінки німців була віра. Релігія та церква відігравали значну роль у житті колоністів, були важливим засобом збереження власної культури та духовного життя.

Проблемами розвитку представників різних етнічних національних груп, у тому числі і німців, спочатку займався відділ у національних справах при Наркоматі внутрішніх справ (НКВС), утворений відповідно до рішення ВУ ЦВК від 13 квітня 1921 р. До його компетенції входили питання економічного та культурного розвитку різних національних груп, які проживали на території України. При відділі національних меншин НКВС були створені підвідділи: єврейський, польський та німецький. Вони діяли в Одеській, Катеринославській Донецькій, Волинській та Подільській губерніях. Основне завдання полягало в розширенні мережі трудових шкіл, установ професійно-технічної освіти, політосвітніх установ, методичного керівництва культурно-освітніми закладами, зміцнення видавничої роботи та ін. Ще з осені 1921 р. більшість німецьких шкіл перейшла на програми

семирічного терміну навчання. Створена була ціла мережа національних шкіл, в яких 9,3 тис. німецьких переселенців здобували освіту рідною мовою [10]. Восени 1920 р. загальна кількість національних німецьких шкіл на Одещині становила більше 100, половина з них перейшла на програму семирічної трудової школи, доповнювалася технічними, сільськогосподарськими і комерційними училищами [11]. 21 травня 1921р. Рада народних комісарів (РНК) УСРР прийняла постанову "Про боротьбу з неписьменністю". Серед національних меншин почали формуватись установи з питань ліквідації неписьменності. З метою виховання на основі більшовицької ідеології національних переселенців, необхідно було навчити їх читати та писати, для того, щоб вони могли слухати заідеологізовані лекції мовою того народу, серед якого вони проживали. Створювалася мережа бібліотек, робітничих клубів, які згодом ставали центрами масової пропаганди. Особливої уваги у цей час партійні органи та їх структури приділяли контролю над просвітницькою роботою на селі. Так, циркуляр ЦК КП(б)У, що був виданий у 1922 р. вимагав від губкомів та органів Головополітпросвіти контролю та перевірки роботи "Сельбудів" [13]. На засіданні Запорізького губкому партії 26 травня 1921 р., було прийнято рішення про створення умов для розвитку німецької освіти, сприяти школам у придбанні літератури та періодичних видань німецькою мовою [1, с. 18 – 19]. З метою ліквідації неписьменності, до жовтня 1927 р. були визначені терміни її виконання. Керівництво німецьких колоній